

ЗА СЪДБАТА НА ТАТАРИТЕ В ПРОВАДИЙСКО

Менча Жечева (гр. Дългопол, обл. Варна)

Данните за заселването, пребиваването и изселването на татарите у нас са малко известни и оскъдни. За хегемонията им по нашите земи се знае най-вече от някои исторически факти.

През 1235 г. татарите застрашават за пръв път българските граници. През 1242 г. или 1243 г. опустошават Северна България и принуждават българското правителство да признае върховната им власт.

Зависимостта на българската държава от татарите продължава и при управлението на цар Константин Асен (1257 – 1277) г. През 1277 – 1278 г. татарски войски опустошават българските земи и макар за известно време прогонени от Ивайло, те изиграват голяма роля за свалянето му от престола. След смъртта на Смилец за известно време българският престол е зает (около 1300 г.) от Чака, син на Ногай, с когото свършва хегемонията на татарите у нас. (1)

Татари живеят в Румъния, Турция, Китай, България. Говорят татарски – на език, който е западен клон на тюркските езици. Като нация те са основна част от населението на Татарска АССР. (2)

В България татарите пристигат от Монголия. Живели са на територия от Манджурия, от западните Алтайски планини и от Байкалското езеро на север – до Китайската стена на юг. В посочените граници са живели хуни, българи и други източни тюркски племена. (3)

Подобно на скитническите племена от Средна Азия татарите се местели от място на място. Характерна особеност била родовата черта – здраво да пазят родното, матерното. Не случайно при идването си в България по-късно – 1806 – 1812, 1828 – 1830 и 1853 – 1856 г. са потърсили роднините си в Южна България. За послед-

ните няма статистически сведения, но герой от епоса на татарите заявява: “да се отделиш от роднините си, значи да станеш плячка на чуждите”. “Макар и да ти изкъртят ноктите от петте пръста, отмъсти” – гласи законът за кръвното отмъщение при тях. (4)

По време на кримската война 1853 – 1856 г. между Русия и коалиция от Турция и Сардиния, главно огнище на войната е Крим. Войната завършва с неизгодния за Русия Парижки мирен договор (1856 г.). Българите участват във войната не само с 4 000 (четири хиляди) доброволци, но очакват завършека и с надеждата за освобождение. (5)

След Освобождението на България от османско иго в страната са запазени 11 (единадесет) жителски имена на селища с етонима татарин. По статистически данни съществуват: **Татарджик** (Видинско), **Татаре** (Пловдивско), **Татаре** (Свищовско), **Татарево** (Хасковско), **Татарево** (Старозагорско), **Татарище** (Силистренско), **Татар-къой** (Бургаско), **Татар махле** (днешното село Веселиново, Варненско). В посочените селища през 1880 г. няма регистрирано татарско население.

Особена е съдбата на **с. Татар армутлий**, Варненско, което било населено с татари до 1877 – 1878 г. След войната румъно-българската граница минала през средата на селото и го разделила на две части.

През 1893 г. Жителите на **с. Татар махле**, Бургаско, се изселват в Одринско и Мала Азия (7), а десетина години по-рано (1883 – 1884), татарите и турците от **село Татар къой**, Търновско, се изселват в Турция.

От посочените по-горе селища с етонима *татарин* само в село **Татар атмаджа**, Силистренско има регистрирано татарско население. За 1900 г. данните сочат 889 (осемстотин осемдесет и девет) души, а за 1910 – хиляда сто и един човека (9). По статистически данни и народопреброяването от 01.01 – 13.01 1881 г. са почени наред с българи, турци, румъни, цигани, евреи, гърци, сърби, хървати и черногорци, маджари, арапи, поляни, черкези и други. В княжество България К. Иречек бележи 12 376 (дванадесет хиляди триста седемдесет и шест) татари. (10) Бележките на К. Иречек сочат татарско население най-вече във Варненски окръг (4, 826) и целия Дунавски бряг. Като чисто татарски селища са показани

само осем. Зарегистрирано татарско население у Иречек срещаеме още в: Шуменско (1262), Разградско, Русенско (764), Свищовско, Плевенско (1296), Ломско (62) и Видинско (176).

Голяма част от татарското население е посочено като родено в Русия. (11)

Устни разкази на татари от Белогарадец (*Тюрк арнаутларь*) и град Провадия, както и в бележките на Н. Ганев, твърдят, че провадийските татари са от кримските преселници в България през 1861 г. Отначало се заселват в селата **Тюрк арнаутлар** (днешен Белогарадец), **Елес факъ** (Доброплодно), **Казълджилар** (Червенци) и други, откъдето последователно се преселват в града. (12)

Според преброяването на 31. XII. 1926 г. в Провадия, заедно с придаденото към града село **Ендже къой** (днешното село Златина) има 1764 (хиляда седемстотин шестдесет и четири сгради), 8 186 (осем хиляди сто осемдесет и шест) души население, а само за града – 7 727 (седем хиляди седемстотин двадесет и седем) души, от които 5 244 българи, 2355 турци, 315 евреи, 159 цигани и други в това число гагаузи и татари 111 (сто и единадесет души). (13)

Преселване на татари става много по-рано по нашите земи. Голяма част от тях са се настанили в Южна България. За последните няма сведения, но Иречек пише за *“само една колония в градът Бургас, около Ямбол и Карнобат, така също живеят няколко бейове наречени “султани” из Крим роднини на някогашните господари на този полуостров.”* Летописни материали от читалището на село Невша свидетелстват, че след изселване на невшанци през 1806 – 1812 година в селото са се настанили татари и основали Татарската махала. (15) Статистическите данни от 1880 година показват наличие на татари в селото, което предполага по-рано изселване.

При изселването на българи в Бесарабия, Влахия и Молдавия (1828 – 1830 година) отново става заселване на татари по нашите земи. От някогашните седем джамии в Провадия са останали три – *Саръ Хюсеин* джамия, *Чарши* джамия и *Татарската* джамия. Последната се нарича още **Месих паша**. (16) Същата джамия е функционирала до 1950 година – до изселването на ходжата – Кара Афуз – в Турция.

В местния говор на Провадийско са запазени малко топоними с етонима *татарин*, но и сега съществуват **Татар махала** (в селата

Червенци, Неново, Неофит Рилски, Провадия, Червенци), **Татара или** **Татарското** “ край Средно село и Момчилово, **“Татарка”** – висока горичка и нива на югозапад от село Гроздево. Посочените топоними са свидетелство за по-дългото пребиваване на татари в посочения район.

По статистически данни от 1880 – 1910 година за различни години в Провадийско има посочени 1334 татари, които постепенно намаляват, като се изселват или асимилират между българското и турското население.

Няколко години преди Освобождението (1876 г.) в село Венчан има 42 къщи с петдесет семейства, от които девет татарски и десет-дванадесет турски. (17)

Село Казълджилар (днешното Червенци) се среща в турски документи още през XVI век. (18)

През XIX век населението на същото селище се състои от турци, татари, гагаузи, тракийци, заселени след 1826 – 1829 година. (19) Българските къщи били около деветдесет и осем – сто със сто двадесет и седем – сто и тридесет семейства, от които пет турски и двадесет и две татарски. (20)

През 1853 – 1856 година в село Неново се настанили татари и образували Татарската махала. Летописните материали и историческата справка в ОДА (необработена) и читалището на селото за 1856 година сочат, че в село Неново има четиридесет и две къщи, от които десет-дванадесет турски и девет татарски. (21) В края на XIX век в село Неофит Рилски има тридесет турски и тридесет и пет татарски къщи. (22)

Около 1853 – 1856 година в село Момчилово се заселват пет семейства руснаци (род Лукиянови) от село Марияновка, Одеска област. Преди Освобождението в селото има смесено население – четиридесет и три къщи с петдесет и пет семейства българи, петнадесет турски и седемнадесет татарски къщи. (23)

В селища като Боряна, Блъсково, Ветрино, Гроздево, Дългопол, Камен дял, Староселец, Стефан Караджа са регистрирани единични случаи или по няколко на брой татари (около 1910 година). До тридесет души са наброявали татарите в селата Изворник, Метличина, Овчага, Цонево, Ракла и други.

През седемдесетте години на миналия век за село Житница от сто и шестдесет къщи единадесет са татарски, четиридесет турски

(24) и сто и десет български със сто и петдесет венчила. (25) След Освобождението най-голям брой татари има в село **Тюрк Арнаутлар**, които през 1900 година броят 251 човека, през 1916 година сто и осем човека. (26)

Според К. Иречек “в преброителните списъци твърде много са показани като родени още в Русия. Те се преселили (1861 година) в Турция по крайбрежните кримски предели както това се списва от *Ф. Каниц* като очевидец. От тогава насам една част пак се върнаха назад в къщите си и болшинството през войната се е оттеглила назад с турците. Тези татари са пъргав и интелигентен народ, работливи градинари и земеделци, за тях се чуе само добро. Техните жени носят своето четвъртито лице, често незабулено.” (27) Провадийските татари поддържат родниниски връзки с Варна, с Новопазарско, със Средище – Силистренско, с Добричко, но най-вече с Върбица, Шуменско.

В последното селище и днес стърчат останки от сарая на Гераите – последни “султанки” – кримски татари, потомци от родословието на Чингис хан. В Шуменския край те се заселват в началото на XVIII век, а според някои твърдения и още по-рано, когато били наемани като началници в турската армия.

Гениалното перо на А. С. Пушкин е прославило в поемата “Бахчисарайски фонтан” трагичната любов на Герай – разлюбил красавицата на своя харем Зарема заради полската княгиня Мария – негова пленница.

И досега още във Върбица се помни – преди четири-пет десетилетия, когато старият Мамели Герай бил жив, гостували полски дипломати. Те посетили и сарая. На излизане един от тях казал: **“Ние с вас сме хасъм”** (Ние с вас сме роднини). **“Защо ?”** – учудено попитал достолепният стопанин. “Ами защото – отговорил му дипломатът – вие сте от рода на Гераите, които отвлякоха нашата Мария. А Мария е полска благородница. Тъй че имаме роднински връзки още от старо време...” (28)

Друг славянски гений – Адам Мицкевич, е посветил част от своите “Акермански сонети” на съдбата, любовта и смъртта на именитата си сънародница, попаднала в бахчисарайския затвор:

“ О, полъка! Как и ты, в тоске
покину свет.

Хочу чтоб близ тебя лежал
мой прах унылый”

Но ако Пушкин и Мицкевич пишат за Гераите и тяхното минало с романтична тъга и носталгични чувства по любовната и тежката участ на Мария Потоцка, то буреносният Раковски със съвсем други очи поглежда върбишките издънки от могъщия кримски род. Това са очите на озлочестения от робството български народ, пред които се разиграват *”безчеловечно дело безбожно”*, ужас и кръв, грабеж и позор, диви кючеци и харемски мистерии.

Мария Потоцка бива грабната насила от владетеля Герай. Тъжна е съдбата на княгинята – “тъжен знак за отшумяла аристокрация”. (29) Малко са топонимите с етнонима *татарин* в Провадийско, но запазените в местния говор са доказателство за продългото им пребиваване на територията на бившата околия.

От устни разкази на живеещи в Провадия татари е ясно, че между тях е запазен татарският език, въпреки асимилацията от турски.

Запазени са няколко интересни лични имена като: **Чомай, Афуз**, и други. Общата констатация е, че провадийските татари употребяват повече турцизми, отколкото белоградецките, където е консервиран матерният им език.

Асимилацията при татарското население е била далеч по-голяма – и турци, и татари посещавали Татарската джамия, обслужвана от турчин до 1950 година – Кара Афуз. Някои от поинтелигентните татари почти са загубили истинския си матерен език.

Голяма е разликата в говора между татарите в село Средище, Силистренско, и татарите от Провадия. Например думата **вълна** татарите от Средище изговарят **джунь**, а в Провадия – **яш**, на думата **огън** в Средище казват **атеш**, а в Провадия – **ат**, мляко в Средище е **катък**, а в Провадия – **йорт**, **тесла** в Средище – **шот**, а в Провадия – **кесар**, **хляб** в Провадия е **екмек**, а в Русенско – **окмек** (на татарски). Или пък: ”хляб ще ям” на татарски “окмек осусам”, а на турски – “екмек iусем”.

И сега се пази в местния говор хороводната песен в Провадийско:

“Татари празник
не знаят.

В неделя лозя копаят
В понеделник
хоро играят.”

БЕЛЕЖКИ

1. Цит. Кратка българска енциклопедия, БАН С., 1969 с. 88–89.
2. Енциклопедия А, БАН, С. 1974 с. 810.
3. Цит. Пастухов, Ив., Съч. с. 499.
4. Пак там.
5. Енциклопедия А, БАН, С. 1974 с. 416.
6. Цит. Списък на населените места в царство България, 1879 – 1910, Дирекция на статист., 1921 г. С. 468.
7. Цит. Пак там.
8. Цит. Пак там с. 496.
9. Пак там с. 461.
10. Иречек, К., Княжество България, Пл. 1899 г. С. 53)54
11. Пак там с. 155/56.
12. Ганев, Н., Провадия в своето минало и настояще, С. 1929 с. 8.
13. Пак там.
14. Цит. Иречек, К., Княжество България, Пл. 1899 г. с. 166
15. Историческа справка за с. Невша в читалището на с. Невша, Варненско.
16. Ганев, Н., Провадия в своето минало и настояще, С. 1929 с. 13.
17. ОДА Ф. 75 к. сп. 1 арх. Ед. 8 л., В. Теплов
18. ИНМВ, 1966 г. с. 68.
19. Пак там.
20. Пак там с. 86.
21. Летописни материали и историческа справка в Читалището на с. Неново и ОДА, Варна (необработена).
22. Историческа справка за с. Неофит Рилски и ОДА, Варна.
23. ИНМВ, IV, с. 91.
24. Теплов, В., Цит. с. 163
25. ОДА, Варна, Ф. 75 к. оп. 1 арх. Ед. 12 л.
26. Списък на населените места в царство България 1879 – 1916 С. Дирекция на статист., 1920, с. 485.
27. Пак там.
28. Михайлов, Евгени – Върбишкият сарай, с. 16 В-к “Антени”, бр. 19 (539), 11.V.1981 г.
29. Пак там.